

## APIE VEIKSMAŽODŽIŲ PRIEŠDĖLIŲ *až(u)*- IR *už(u)*-, *uš*- VARTOJIMĄ KAI KURIOSE TARMĖSE

M. SIVICKIENE

Dalis rytų aukštaičių ir dzūkų dar žino du veiksmožodžių priešdėlius: *až(u)*- ir *už(u)*-, atitinkančius lk. priešdėlį *už(u)*-. Tuo tarpu kaip prielinksnis šiose tarmėse vartojamas tik *až* (*ažu*). J. Endzelynas yra nurodęs, kad latviškajam *az* savo reikšme ir forma visai atitinka lietuvių kalbos formos *ažu*-, *až*-, kurios yra vartojamos tik rytų Lietuvos tarmėse<sup>1</sup>. Toliau J. Endzelynas mini, kad anksčiau *ažu*, *ažu*- buvo vartojama ne tik rytų aukštaičių. Tatai rodą senieji raštai: K.Širvydo „Punktai Sakymų“, 1605 ir 1677 m. katekizmai ir netgi Vilento, rašiusio prūsų Lietuvos šiaurine tarme, raštai<sup>2</sup>.

Neabejotinai pastaruoju metu priešdėlio *až(u)*- vartojimo plotas ir dažnumas bus sumažėjęs literatūrinės kalbos bei kitų tarmių įtakoje. Apie priešdėlio *až(u)*-vartojimą randame žinių Dotenėnų, Adutiškio, Pandėlio ir kitų tarmių aprašuose (VVU studentų diplominiuose darbuose), gaila tik, kad dažnai juose plačiau nekalbama apie jo reikšmę ir vartojimo atvejus. Kaip matyti iš pavyzdžių, duotų minėtuose aprašuose, ne visose tarmėse priešdėliai *až(u)*- ir *už(u)*- turi skirtingas reikšmes. Pvz.: K. Morkūnas kalba apie priešdėlius *až(u)*- ir *už(u)*- kaip turinčius tą pačią reikšmę ir nurodo, kad rytų aukštaičių pietinės tarmės žiemrytinėje dalyje veiksmožodžių su priešdėliais *až(u)*- nedaug užrašyta<sup>3</sup>.

Tačiau, remiantis izoliuotos lietuvių tarmės medžiaga (BTSR, Mogiliovo srt. Malkavos k.), o taip pat ir kai kuriomis kitomis lietuvių kalbos tarmėmis, pvz., Linkmenų tarme, iš kur ir yra atsikėlę Malkavos gyventojai, galima skirti dvi pagrindines šių priešdėlių reikšmes. Priešdėlis *až(u)*-<sup>4</sup> parodo judėjimo linkmę už kokio nors daikto (hinter, за) arba veiksmą pakeliui. Be šios pagrindinės reikšmės,

<sup>1</sup> И. Эндзелин, Латышские предлоги, ч. I, Юрьев, 1905, стр. 14.

<sup>2</sup> Т е н р а т.

<sup>3</sup> K. Morkūnas, Rytų aukštaičių pietinė tarmė, disertacija, Vilnius, 1961, p. 209 (VVU rankraštynas).

<sup>4</sup> *Ažu*- Malkavos tarmėje tariama: 1. jeigu priešdėlis kirčiuotas (*ažūdegė*, *ažūvedė*), 2. jeigu po nekirčiuoto priešdėlio seka priebalsis *s* (ne sangražinės dalėlytės): *ažusprīkt*, *ažusūkt*. Tačiau: *ažsipilt*, *ažsijuōkt* ir t. t. Visais kitais atvejais vartojama *až*- (*ažmīršaū*, *ažlindaū*).

turi ir kitų įikšmių. Priešdėliai už-, už- nurodo veiksmo kryptį į viršų ar iš viršaus (auf, hinauf)<sup>6</sup>. Tai beveik vienintelė jo reikšmė. Malkavos tarmėje šie priešdėliai vartojami labai nuosekliai, kiekvienas savo reikšme, pvz.: *Ažbėgo į mus atsigerť. Ažeik aplińk, neik prie tvõrai. Jau jo nesmãto, ažjõjo až miško. Pabũsma, paki sãulė ažsileis. Źmogũsta kokiã ažjõ į juos. Anã dust nõri, reikia uždėt nýtis ir gĩjã pėrvert. Užbėgau an kalnėlio, apsdairiãũ, nesmãto.*

Linkmenų tarmėje, literatūrinės kalbos įtakos dėka, retkarčiais priešdėlis už- vartojamas ir vietoj priešdėlio až-, pvz.: *eina seniũkas elgetã per Źmonis elgetãudamas, užeĩna vienkiemĩn* (iš pasakos)<sup>8</sup>. Tačiau toks pat reikšmių skirtumas dar labai ryškus ir čia, pvz.: *Man rõdos, kad jũs va čia až kalno ažeĩtũt, tuõj pamatýtũt kiškĩ. Kur gi tu ažlindãĩ? Tuõj uždũmė an pirkĩõs* (katė). *Aš vãkar paklausiaũ kiek ir ušlipiaũ an pėčiaus.*

Malkavos ir Linkmenų tarmėse labai nuosekliai tam tikrais atvejais priešdėlis už- ištariamas už-<sup>7</sup>. Savo reikšme už- nesiskiria nuo priešdėlio už-. Tačiau vargu ar galima jį laikyti dabartinės lietuvių kalbos atžvilgiu fonetiniu priešdėlio už- variantu, nes š čia tariama prieš balsius ir priebalsius *v, m, n, l, r, j*. Tai rodo, kad š nėra skar džiosios fonemos Ź duslusis variantas, kaip kad galima manyti, pvz., prieš dusliusius (*ušklijũot*), o yra pati fonema š, pvz.: *ušeĩt, ušvažiũot, ušmėst, ušnėšt, ušlĩpt, ušropõt, ušjõt* ir pan. Prieš skardžiuosius priebalsius čia taip pat nėra visiško suskardėjimo, o tik dalinis<sup>9</sup>. Taigi už- galima būtų laikyti pagrindine priešdėlio forma, o už- jos fonetiniu variantu. Priešdėlio až- priebalsis, esant tokioms pat fonetinėms sąlygoms (t.y. prieš balsius ir prieš *v, m, n, l, r, j*), yra Ź, pvz.: *ažeĩt, ažvėst.*

Norint geriau išryškinti priešdėlių už-, už-, až(u)- reikšmes ir vartojimo atvejus, čia pateikiama daugiau Malkavos tarmės veiksmãžodžių pavyzdžių su priešdėliais už-, už- ir až(u)-, sudarančių prasmės atžvilgiu tam tikras koreliacijas:

<i>Ušeĩt</i>	<i>KaŹiĩ, ar ušeĩs nãktĩ debesiaĩ, ar ne.</i>
	<i>Ušėjaũ daugybę grỹbũ.</i>
<i>Ažeĩt</i>	<i>Sãulė až dẽbesio ažjõ ir šãlta. Ažeisiũ an tavė, kai eisiũ grėbt.</i>
<i>Ušãugt</i>	<i>Pamidõrai jau dideli ušãugo, alė tik Źolė</i>
<i>Ažãugt</i>	<i>ažãugo.</i>
<i>Užbėkt</i>	<i>Užbėk an ušlũ, nuińk kuńpi. Aš gi jõ nestũmiaũ,</i>
<i>Ažbėkt</i>	<i>pats an manės užbėgo. Ažbėgsiũ až nãmo, kai pradės lýt.</i>
<i>Užbarstyt</i>	<i>Užbarstaũ drũskos an duonos, ai man gardũ.</i> <i>Ažbarstỹk rõnã</i>
<i>Ažbarstyt</i>	<i>(Źaizda) tuo parašũoku (milteliais). Tačiau pasakytũ: užbarstyk an ronos parašũoko.</i>
<i>Uždėt</i>	<i>Rýt uždėsiũ an kũpsnos pãgalĩ, gãli vėjas pasikėlt. Tã skỹlė nors lentã</i>
<i>Aždėt</i>	<i>reikia aždėt.</i>

<sup>6</sup> Žr. K. B ũga, Rinktiniai raštai, II, Vilnius, 1959, p. 41—42; Pr. Skardžius, Lietuvių kalbos Źodžių daryba, Vilnius, 1943, p. 553—554.

<sup>8</sup> Šie Linkmenų tarmės pavyzdžiai autorės užrašyti Mineiškiumyje 1953 m.

<sup>7</sup> Žr. taip pat J. Kardelytė, Linkmenų tarmė, disertacija, Vilnius, 1961, p. 73, 127 (VVU rankraštynas).

<sup>9</sup> Plg. Jan Otrębski, Gramatika języka litewskiego, t. I, § 442, Warszawa, 1958, kur kalbama apie tai, kad priebalsiai *b, d, g*, būdami prieš dusliusius „...mogã nie utozsamiã się z *p, t, k*: sã to tylo spõlgloski mnej dŹwięczne lub bezdŹwięczne slabe“.

<i>Ušjot</i>	<i>Kai ušjôje an kálno, památê niemčëius (vokiečius).</i>
<i>Ažjot</i>	<i>Dabók gi, ušjôs su árkliu, sumindis. Dažnai raiti partizônai ažjódavo ir į mûs.</i>
<i>Ušlipt</i>	<i>Aš ûšlipu an pëčiaus ir giedu vienà sàu.</i>
<i>Ažlipt</i>	<i>Reĩks ažlipt až arúodo ir iščýstyt (išvalyt).</i>
<i>Ušlêkt</i>	<i>Greit ir vaikai jau ušlêks (suvažiuos). Nàktį nêr žiniôs kas ušlêkê (nukrito) an véido, gal vôras. Ušlêk an pëčiaus, paiĩk sárj. Ažùlêkê (užkrito) viřbalas až lãškos (lovos), niẽkaip neištráuktiu. Ažlêk (greit užbêk) an Oną, pakviẽsk ir ją.</i>
<i>Ušlĩst</i>	<i>Kãžno tos piřštinês ar ušlĩs an raĩkos.</i>
<i>Ažlĩst</i>	<i>Ažlĩndo ažu šêpos (spintos) ir tũpi (katê).</i>
<i>Ušlyt</i>	<i>Kad nors kiek ušlytu, tóks sausumas. Varýk greičiaũ tvártan, ažlis</i>
<i>Ažlyt</i>	<i>(lietus užmuš) túos viščiuokius.</i>
<i>Ušmušt</i>	<i>Ušmũsk kiaušini kókį in petelnios (keptuvês) ir paválgysi.</i>
<i>Ažmušt</i>	<i>Và, kokià didelê, reikia anà ažmušt (apie musê).</i>
<i>Ušnešt</i>	<i>Ušnešk an pirkiôs ûntas. Ušnešiau maĩšą an pëčiaus.</i>
<i>Ažnešt</i>	<i>Ar ažunešê gazatą? Ažnešk grêbli pro šãli eidamà.</i>
<i>Ušnert</i>	<i>Ušnêrk pirma kiẽk reikia akiũ, tadũ megsi.</i>
	<i>Ušnêrê an piršto virvelê ir traukia.</i>
<i>Ažnert</i>	<i>Sãko gi kilpa bũvo jau ažnertà.</i>
<i>Ušpilt</i>	<i>Ušpilk an raĩkũ (vaĩdens), labai puřvinos. Gãro kai ûšpilia, tai nêr kur dêtis. Ašpilk ûgnĩ, teip baisũ palikt. Ir až kãklo tu man ašpýlei.</i>
<i>Ašpilt</i>	
<i>Ušrišt</i>	<i>Ušrišk do vieną skarêlê – sušaĩs.</i>
<i>Ažrišt</i>	<i>Dó gi nemóki ažrišt mêzgo.</i>
<i>Ušvest</i>	<i>Ušvêsma an lentôs ir ineĩs mašinson patĩ (karvê),</i>
<i>Ažvest</i>	<i>Kuř tu ažũvedei árklĩ, ažvêsk vél tuo pačiaũ vagà.</i>
<i>Ušvyt</i>	<i>Ušvijaũ vištàs an rugienôs, o tai vis daržaiĩ leĩnda. Šiaĩndie eidamas ušvijaũ dêdê Blãdžiu. Ažvýk až vařtu túos biaurýbes (ančiuokus), tegũ eina bãlon.</i>
<i>Ašvyt</i>	
<i>Ušvažiuot</i>	<i>Tai jau dabař ir Málkavon ušvažiuôs svečių.</i>
<i>Ažvažiuot</i>	<i>Astarúožniai (atsargiai), an kélmo ne ušvažiuok. Rêgis negreit važiãvom, alê juôs ušvažiãvom (privijom). Į têtą bũvot ažvažiãvê? Visaĩp búdavô ir ažvažiãvodavo (sušerdavo) vienas kitám; ir t.t.</i>

Veiksmažodžių su priedeliais *uš-*, *už-* semantika apriboja jų skaičių. Čia yra pateikti maždaug visi veiksmažodžiai. Priešdėlių *až(u)-* turi ir kiti veiksmažodžiai, tačiau kadangi jie savo reikšme nesudaro koreliacijų veiksmažodžiams su priešdėliais *uš-*, *už-*, tai apie juos čia nekalbama, pvz.: *ažlôpyt*, *aždarýt*, *ažvarýt* (nukankinti; apie arkli), *ažvãlgyt*, *ažrašýt* ir t.t.

Priešdėlių *uš-* greta dažno *až-* keletą kartų sutinkame Tverëčiaus ir Kaltanënu tarmių tekstuose<sup>9</sup>, pvz.: *ušlipê*, *ušvydys* (užvydęs) greta *užlipê*, *užvydys*.

Priešdėlio *uš-* reikšmê trumpai aptarta Dotenënu tarmës apraše<sup>10</sup>, tačiau

<sup>9</sup> E. Volleris, Lietuviška chrestomatija, antroji laida. Sanktpeterburgas, 1904, p. 377, 386.

<sup>10</sup> M. Paگیرys, Dotenënu tarmës, Diplominis darbas, VVU, 1957.

duoti pavyzdžiai nelabai ryškūs, nes po priešdėlio eina duslieji: *ušpil* (užpilk), *uškel* (užkelk).

LKDŽ kartotekoje nėra veiksmožodžių su priešdėliu *uš-*. Tačiau čia randame veiksmožodinių darinių – daiktavardžių su šiuo priešdėliu, pvz.: *ušėlis* – užėjimas (Paringys); *ušlaidžia* – lubos prieangyje arba klėtyje (Panemunis, Panemunėlis); *ušmečius* ~ apleidimas, nelaimė (Melagėnai); *ušmalas* – kailinės pirštinės (Linkmenys, Saldutiškis, Tverėčius, Dusetos, Svėdasai, Skapiškis, Vyžuonos); *ušmalas* kita reikšme: suvoliotas, sunėšiotas, sudrįskęs skuduras (Utena, Panevėžys, Biržai). Žodis *ušmalas* yra Barono Rusų-lietuvių kalbų žodyne (1932 m.). Jis taip pat sutinkamas Vaižganto, Vienuolio, Gudaičio-Guzevičiaus raštuose.

Malkavos, kaip ir Linkmenų, tarmėje žinomi su priešdėliu *uš-* tik du daiktavardžiai: *ušmalas* ir *ušmačiū*<sup>11</sup>.

Kad šie ir panašūs daiktavardžiai yra gana plačiai paplitę, rodo ir tai, kad ir veiksmožodžiai su priešdėliu *uš-*, gal būt, buvo žinomi ne tik rytų aukštaičių, bet ir vidurio aukštaičių tarmėse.

Priešdėlio *uš-* kilmė neaiški. Kaip jau buvo minėta, fonetiškai dabartinės kalbos atžvilgiu atsiradimo jame *š* negalima aiškinti. *Uš-* greičiausiai yra fonetinės bei leksinės-morfologinės sąveikos rezultatas bei pavyzdys.

Gervėčių, Lazūnų, Dieveniškių tarmių P. Arumos pateiktuose tekstuose<sup>12</sup> dažnas priešdėlis *až-*, rečiau pasitaiko *už-*, o *uš-* nerandame. Zietelos tarmei, kaip matyt iš tekstų, labai būdingas priešdėlis *iž-*, atitinkąs priešdėlių *až(u)-*, *už-* reikšmę pvz.: *ižnorėjo* (užnorėjo), *ižduot* (užduot), *ižmigo* (užmigo) ir pan. Aruma čia ižiūri abiejų šių formų (*iš*, *už*) sumaišymą ir aiškina jį daliniu uždaro skiemens priebalsių sąskambiu<sup>13</sup>. J. Endzelyno nuomone, lietuvių tarmių ir senųjų raštų *iž-* vargu ar atitinka latviškąjį *iz* ir yra antrinis<sup>14</sup>. Jis kildina *iž-* iš *iš-* prieš skardžiuosius priebalsius, pvz., dažnai senuosiuose raštuose sutinkamuose *ižgi*, *ižg*. Malkavos tarmei *iž-* (prieš *balsius* ir *l, m, n, r*) nežinomas.

Panašiai kontaminacijos keliu iš priešdėlių *iš-* ir *už-* arba tam tikroje fonetinėje pozicijoje iš *už-* galėjo atsirasti forma *uš-*, kuri vėliau leksikalizavosi ir išlaikė savo seną pagrindinę reikšmę, priešpastatytą priešdėlio *až-* reikšmei.

Priešdėlio *uš-* kilmei išaiškinti būtų labai svarbu tiksliau nurodyti jo geografią, o taip pat teritorinius santykius su priešdėliu bei prielinksniu *iž-*.

Vilniaus Valstybinis V. Kapsuko v.  
universitetas,  
Rusų kalbos katedra

[teikta  
1963 m. rugsėjo 27 d.

<sup>11</sup> Zr. taip pat J. Kardelytė, minėtas darbas, p. 119, 348.

<sup>12</sup> P. Arumaa, Litauische mundartliche Texte aus der Wilnaer Gegend. Dorpat, 1930.

<sup>13</sup> P. Arumaa, Litauische mundartliche Texte aus der Wilnaer Gegend. Dorpat, 1930, p. 62.

<sup>14</sup> И. Эндзелин, Латышские предлоги, ч. I, Юрьев, 1905, p. 100.

# ОБ УПОТРЕБЛЕНИИ ГЛАГОЛЬНЫХ ПРИСТАВОК *až(u)-*, *už(u)-*, *uš-* В НЕКОТОРЫХ ГОВОРАХ ЛИТОВСКОГО ЯЗЫКА

М. СИВИЦКЕНЕ

## Резюме

Восточноаукштайтские и дзукские говоры еще сохранили две глагольные приставки *až(u)-* и *už-* в соответствии с *už-* в литературном языке. В некоторых из этих говоров, например, в изолированном литовском говоре в БССР (Могилевская обл., дер. Мальковка) и его материнском, линкмянском, говоре еще очень четко выступают два основных значения этих приставок: значение «*hinter*, за» для приставки *až(u)-* и значение «*auf, hinauf*» для приставки *už-*. Однако в упомянутых изолированном и материнском говорах приставка *už-* перед гласными, сонорными и *j*, т. е. фонетически в сильном положении для конечного согласного, имеет форму *uš-* (*ušėiti, ušnešti, ušjoti*). И перед звонкими согласными в изолированном говоре ассимиляция по звонкости неполная.

Несомненно *uš-* — вторичная форма приставки *už-* (ср. напр., объяснение И. Эндзелиным вторичности предлога-приставки *iž < iš*; И. Эндзелин, Латышские предлоги, ч. I, Юрьев, 1905, стр. 14). Она могла появиться вследствие контаминации приставок *iš-* и *už-* или из *už-* в определенном фонетическом положении при одновременной или позднейшей ее лексикализации.

Более широкое распространение некоторых отглагольных существительных с приставкой *uš-*, заходящее, по данным картотеки Большого словаря литовского языка, и на территорию среднеаукштайтских говоров, позволяет предполагать в прошлом более широкое распространение приставки *uš-*.

Для окончательного решения вопроса следует более тщательно выявить территорию распространения приставки *uš-* в прошлом и теперь и отношение к территории распространения приставки *iž-*.

---